

WILLIAM JAMES ÉS A VALLÁSOS TAPASZTALÁS PSZICHOLOGIÁJA

– Előszó William James *The Varieties of the Religious Experience*
című műve magyar nyelvű fordításához –

**A tanulmányt készítette a fordító:
GYIMESI JÚLIA**

Lánczi Jenő 1910-ben következő szavakkal vezeti be az amerikai pszichológusról és filozófusról, William James-ről írt nekrológiáját: (James) „Ahhoz a ma uralomra törő iskolához tartozott, amely tapasztalati alapon áll, nem ismer el semmi a priori, de azért - főleg erkölcsi motívumok nyomása alatt - szakít a materializmussal, hogy most már empirikus alapon emelje fel az idealizmus épületét. Talán egy kis túlzással azt is mondhatnám, empirikus úton keresi az istent, amelyet a "tisztá ész" detronizált.” (Lánczi, 1910, 1312. o.). Noha Lánczi jellemzése nem mentes ideológiai elkötelezettségének néhol túlzó következményeitől, igen határozottan ragadja meg a james-i valláspszichológia legfőbb jellegzetességét. James ugyanis az amerikai lélektan és filozófia irányadó gondolkodójaként - korának legfontosabb tudományelméleti feszültségét helyesen érzékelve – a tudományos materializmus gyújtópontjába helyezte valláslélektani vizsgálódásait, és azzal mintegy 'ellenazonosulva' fejtette ki korszakalkotó gondolatait. Az általa orvosi materializmusnak nevezett eszmetörténeti szempontból sorsdöntő szemléletmódot ugyanakkor jó ideig saját maga is alkalmazta, ám érzékeny pszichológusként soha nem korlátozta a lelki élet sokszínűségét materialista megfontolásai alapján, és mindenkor a maguk teljességében igyekezte megragadni jelentésüket.

Fiziológusként, filozófusként és pszichológusként is tudomány leegyszerűsítő és dogmatikus szemléletmódja ellen lépett fel, mindenkor a tapasztalati módszert hangsúlyozva. Kortársa és barátja, Théodore Flournoy a következő szavakkal méltatja páratlan érzékenységét: „Még a kicsiny rákot is tanul idézi képzelete a metafizika ítélőszéke elé, amikor egyéni öntudatunk irreducibilitását védelmezi, melyet tudományos általánosításaink oly sajnálatosan szem elől tévesztenek. „Ez egy rák” – mondja a természettudós, félrelökve azt fajrokonai közé. „Bocsánat, ez én vagyok!” – tiltakozik az állat, eszébe juttatván a filozófusnak, hogy téved, ha elintézettnek vél egy élő lényt azzal, hogy felcédulázta, vagy valamely osztályba sorozta; a valóságban másképp van: ott minden lény önmagában számít és adott tény, melynek létezése előtt meg kell hajolnunk anélkül, hogy avval áltatnánk magunkat, hogy az általános törvények, elvont kategóriák összetalálkozására visszavezethetjük.” (Flournoy, 1917, 8-9. o.).

Valláslélektani munkássága ezen attitűdjének gyümölcse, mellyel elindította a vallásos élmény pszichológiájának tapasztalati kutatását, és megalapozott egy olyan lélektani irányzatot, amely az orvosi materializmus érzéketlen túlkapásaival szemben lehetővé tette a pszichologizáló, ám megértő attitűd hatékony alkalmazását.

William James 1842. január 11-én született New Yorkban, egy igen jómódú és mélyen vallásos családban. Édesapja, Henry James, teológiai és filozófiai tanulmányokat folytatott,

ám „mély belső válságok után végül is nyugalomát a nagy svéd látnok, Swedenborg tanaiban találta meg” (Flournoy, 1917, 12. o.). Odaadó családapaként a legjobb neveltetést és iskoláztatást igyekezett biztosítani öt gyermekének, amelynek hozadéka nem csupán William életútján mutatkozott meg; két testvére, Alice és különösképpen Henry nevét irodalmi tevékenysége örökítette meg az utókor számára. William is művészi ambíciókkal indult pályafutása kezdetén, ám festőművészetet hamar a tudományra cserélte és a Harvard Egyetemen kezdett el orvostudománnyal és természettudományokkal foglalkozni. Karriere töretlenül ívelt felfelé, 1875-ben létrehozta a Harvardon az első pszichológiai laboratóriumot, később pedig a filozófia és a pszichológia tanárává nevezték ki. Ezzel az amerikai lélektan megalapítójává lépett elő, és hosszú évtizedekre meghatározta az emberi lélekről való gondolkodás amerikai iskolájának kérdésfeltevéseit és progresszióját (Myers, 1986, Bird, 1999).

William Jamesben egyesült az apai örökség istenkeresése művészi hajlamaival és természettudományos érdeklődésével. A pragmatizmus emblematikus képviselője volt (lásd Pragmatizmus, [1907] 1981), amelyet mint kutatási módszert és elméletet alkalmazott filozófiai és más irányú vizsgálódásaiban, mindenkor a valóságos és gyakorlati élet szintjén jelentkező hatásokat tartva szem előtt. Eszerint valamely elmélet értékét és igazságát következményei és használhatósága határozzák meg, vagyis: „Az az elmélet igaz, amelyik a kettő közül hasznosabb, vagyis amelyikkel több tüneményt bírok megfejtetni. Egy tétel nem lehet a priori igaz, vagy nem igaz. Nincsen olyan általános princípium, amellyel előre el lehetne dönteni, melyik álláspontnak van igazsága, hanem az eredményből kell ítélni és azt a hipotézist kell igaznak elfogadni, amelyik termékenyebb. Az elméletek nem feleletek rejtélyekre, hanem munkaeszközök. Power to work. Annyit érnek, amennyire használhatók, mint más munkaszámok.” (Lánczi, 1910, 1312.o.)

James pragmatizmusa szorosan összefüggött radikális empirizmusával, amely a tiszta tapasztalást állította a megismerés középpontjába. Ezzel James a korai tudományos lélektan zűrzavaros episztemológiájában is állást foglalt, és megalapozta a pszichológiai kutatás kereteit és módszertanát. Eszerint szükségtelen a biológiai vagy pszichológiai elméletekre épülő redukció a jelenségek helyes értékeléséhez; a jelenség maga, annak tapasztalata, illetve következményei és hasznossága határozzák meg jelentőségét és értékét. A kutatás tárgyai csakis megtapasztalható dolgok lehetnek, így az olyan metafizikai fogalmak, mint az „Abszolút” vagy a „magánvaló”, kívül rekednek a kutató tudós nézőpontján. James szerint az eszmék és a dolgok egyaránt a tapasztalás tárgyai, az azokat összekötő és elválasztó viszonylatok szintűgy. Így a jelenségek folytonos viszonyban állnak egymással, és a köztük lévő kapcsolódások is magából a tapasztalatból származnak: „A tapasztalás részei szorosan összetartoznak s a kapcsolódások maguk is a tapasztalás tárgyát képezik; a világegyetemnek, úgy amint azt közvetlenül felfogjuk, már önmagában véve oly folytonos és láncolatosszerű szerkezete van, melyben minden egybekapcsolódik anélkül, hogy bárminő szükség volna tapasztaláson túli külső egyesítő támaszra.” (James, idézi Flournoy, 1917, 70. o.).

Ezzel párhuzamosan James a lelki jelenségek atomisztikus felfogásával is szakít és létrehozta tudatfolyam-elméletét. Eszerint a tudat maga egy áramlás, amely dinamikus folyamatként, nem pedig széttöredezett egységek összességeként jelenik meg (James, [1890] 1989). Legfőbb pszichológiai munkájában, a *The Principles of Psychology*-ban ([1890] 1983) e tudatfolyam-elméletre alapozva fejti ki a lelki életről alkotott funkcionista elképzeléseit.

James a tudományos pszichológia úttörőjeként igazán sokoldalú kutató volt; életműve éppúgy felöleli a kognitív funkciók, az érzelmek és a lelki jelenségek biológiai beágyazottságának

elméleteit, mint a vallásos tapasztalás egészséges és patológikus formáinak analízisét. Híres érzelmelmélete (James-Lange elmélet), mely a vegetatív mintázatok és a viselkedés változásainak elsőbbségét hirdeti érzelmeink genezisében, a modern érzelmelméletek kiemelkedő előfutárának bizonyult.

James személye azonban mégis valláslélektani és vallásfilozófiai munkásságának vetületében válik igazán izgalmassá. James ugyanis afféle kettős személyiség volt a pszichológia történetében; egyesítette magában a természettudós racionalitását a spirituális igazságokat kereső gondolkodó módszertani óvatlanságával. Noha a korai tudományos lélektan nem szűkölködött az efféle kettős személyiségekben – a látszólagos elköteleződések ellenére hasonló megosztottság talaján dolgozta ki Sigmund Freud vagy Frederic Myers is elméleteit – James nagyszabású életművében kiemelkedő szerepe volt sokirányú érdeklődésének. Ugyanaz a James dolgozta ki az emberi tudat motoros és biológiai alapú elméleteit, aki hosszú éveket töltött egy bizonyos Leonora Piper nevű médiumhölgy társaságában, hogy a vele végzett gondolatátviteli és egyéb pszichikus jelenségeket megcélzó kísérletek eredményeire támaszkodva igazolja a lélek halhatatlanságát (Cerullo, 1982). A spiritizmus és az orvosi materializmus keresztüztüében James idővel határozott állásfoglalásra kényszerült, amelynek következményeként 1902-ben megszületett a mára klasszikussá vált „Vallásos tapasztalás válfajai” (The Varieties of the Religious Experience, 1902) című valláslélektani műve. Valláslélektani és vallásfilozófiai írásai tapasztalati alapon nyugszanak, mindenkor szem előtt tartva az átélt és a vizsgálat tárgyát képező vallásos élmény egyediségét és gazdagságát. Értelmezésük során pragmatista és utilitárius elveket követ, ennek megfelelően minden olyan magyarázatot elvet, amely nem jár gyakorlati következménnyel. Valláslélektana tudománytörténeti szempontból is kiemelkedő jelentőséggel bír: az istenhitet a tudományos fejlődés és a racionalizmus hódításának vetületében tárgyalja, és igyekszik minden eszközt megragadni a vallásos hit és a vallásos rituálék – többnyire pragmatista - igazságának bizonyítása érdekében. A vallásos hit lényegeként a hinni akarást azonosítja, ügyesen egyensúlyozva az általa mélyen megvetett spekulatív metafizika és a tapasztalati tudomány határán. Flournoy - rendíthetetlen lelkesedéssel - a következőképpen összegzi James szemléletmódját: *„Jobban látta és érezte ő, mint bárki más, azt a nagy ellentétet, amely az u. n. tudományos szempont és a vallásos szempont között fennáll s mely végső eredményében a személyiség, az Én valóságának kérdésére vezethető vissza; de azt tartja, hogy ebben a kérdésben a vallásos ember áll a tapasztalatok talaján – akármit mondjunk is róla, a tudományos filozófus pedig üres absztrakciókkal dolgozik.”* (Flournoy, 1917, 185. o.)

„A vallásos tapasztalás válfajai”, mely azt a két előadásorozatot tartalmazza, amelyet James 1901-ben és 1902-ben Edinburgh-ban tartott a természettudományos-teológiai Gifford előadások keretében, e szellemiséget közvetíti. Az egészséges lelkek és a beteges vagy összetettebb lelkek vallásosságának különbözőségeit történeti beszámolókból és esettanulmányokból kiindulva boncolgatja, minduntalan felhívva a figyelmet a reduktív-racionális és a tapasztalati módszer feszültségére. A vallásos jelenségeket végül automatizmusokként vagy a tudattalan megnyilvánulásaiként azonosítja, és beilleszti a pszichológia tárgyainak sokaságába. Egyfajta transzcendens pszichologizáló attitűddel összekapcsolja a tudatküszöb alattiakat Isten tapasztalatával, mintegy megnyitva nem-tudatos éniünket a természetfeletti felé.

A következőkben „A vallásos tapasztalás válfajai” első fejezetének magyar fordítását közöljük. Terveinek szerint a továbbiakban a teljes mű fordítását folytatásokban fogjuk megjelentetni.

IRODALOM:

- Bird, Graham** (1999): *William James*. Routledge, London.
- Cerullo, John J.** (1982): *The Secularization of the Soul: Psychological Research in Modern Britain*. Institute for Studies of Modern Issues, Philadelphia.
- Flournoy, Théodore** (1917): *William James filozófiája*. MEKDSZ Kiadóvállalata, Budapest.
- James, William** ([1890] 1989): A gondolatáramlás. In: Pléh Csaba (szerk.): *Pszichológiatörténeti szöveggyűjtemény I.* Tankönyvkiadó, Budapest, 241-259.
- James, William** ([1890] 1983): *The Principles of Psychology*. Harvard University Press. Cambridge, Mass.
- James, William** ([1902] 1982): *The Varieties of the Religious Experience*. Penguin Books, New York.
- James, William** ([1907] 1981): Pragmatizmus. In: *Pragmatizmus. A pragmatista filozófia megalapítóinak műveiből*. Gondolat, Budapest, 119-393.
- Lánczi Jenő** (1910): William James. In: *Nyugat*. 18. 1312-1315. = <http://www.epa.oszk.hu/00000/00022/00064/01825.htm>
- Myers, Gerald Eugene** (1986): *William James. His Life and Thought*. Yale University Press, New Haven.